

С.ӘБУШӘРІП

ЭТНОЭВОЛЮЦИЯНЫҢ МОДЕЛЬДЕРІ

В статье рассматриваются модели этноэволюции и разные судьбы этносов.

Makalede Etno-evolüsyon modelleri ve halkların çeşitli tarihi söz konusu olur.

Этноэволюцияның негізгі қозғаушы күштері қандай? Олар: өзіне ғана тән, қайталанбас мәдениет + этностық өздік сана + халықтық мемлекет деп білемін. Этносты биологиялық популяцияның элеуметтік-антропологиялық аналогы ретінде қарастыруға болады. Мұны тарата айтып кетейік. Популяция – бұл белгілі бір территорияны жайлаған бір түрдің – тек-тұқымның өз алдына өмір сүретін организмдерінің салыстырмалы алып қарағандағы генетикалық жағынан оқшауланған тобы. Биологиялық гендер сияқты «этногендер» [1] «этностан тысқары жерге қарай көшіп-қонуы» мүмкін, соған қарамастан әрбір этностың өзіндік, қайталанбас элеуметтік этногенетикалық кескіні (портреті) бар. Этнос түр де емес, популяция да емес. Этнос дербес популяция бола алуы үшін ол генетикалық жағынан мүлде оқшау (изоляциялық жағдайда) өмір сүруі керек. Бірақ әрбір этнос мәдени мағынада салыстырмалы түрде оқшауланған элеуметтік популяция болып табылады. Сондықтан да этнос биологиялық мағынада, әрине, популяция емес, алайда мәдени жағынан алып қарағанда оған ұқсайды. Биологиялық түрге диагноз қоюдың анықтаушы өлшемі – генетикалық изоляция, сол сияқты этностың басты және анықтаушы критеріі мәдениет пен этностық сана-сезім болып табылады. Шынында да, нақ өздік сана ғана жақын тұрған, көрші қонған этностар мәдениеттерінің шегін анықтап-айырады. Яғни мұнда да сол генетикалық изоляция ең маңызды фактор болып есептелінеді, өйткені этностың нақ өздік санасы экзогамдық некелердің күрт азаюына әсер етеді. Демек, этнос ең алдымен мәдени, содан кейін барып, тым аз дәреже мен көлемде биологиялық ұғым болып табылады. Дегенмен де олардың арасындағы кейбір ұқсастық пен тұтастықты байқауға болады. Этностық бірліктің биологиялық жүйелерден басты айырмашылығы сонда, мұнда ең алдымен экзогамияның азаюының негізгі нәтижесі ретінде генетикалық изоляцияны емес, әлдеқайда маңыздырағы – мәдени изоляцияны, яғни негізінен тіл, ұлттық мәдениет, әдеп, мінез-құлық және жүріс-тұрыстың ішкіэтникалық нормаларын көрсете аламыз. Өзіндік этникалық қайталанбас болмыстың сақталуы үшін қажетті мәдени изоляцияның, этникалық мәдениеттің ішінара тұйықтығының нәтижесінде бой көрсететін әрекет – тіл тазалығын сақтап қалуға деген ұмтылыс пен өзіндік мәдени мұраны және жалпы айтқанда, этностың «жаны» есептелетіннің бәрін қолдап-қуаттауға саяды. Керек болса, этностың жаны болып табылатын этностық өздік санада этнос өкілдері руханиятының интеграциялық бірлігі көрінісін табады,

нәтижесінде бұл бірлік одан әрі нығая түседі. Этникалық бірдейлестірудің (идентификацияның) аса маңызды өлшемдерінің қатарына этнос жайғасқан ареалды жатқызуға болады. Бұл – ата-мекен, отан, тарихи территория. Халық тек биологиялық отанында ғана этнос ретінде, этностық кейпін сақтай отырып, өсіп-өркендей алады. Шекараны анықтап-нықтап алудың маңыздылығын айтпаса да түсінікті.

Этноэатизмнің тарихында тарихи аңыз-эпсаналардың орны ерекше. Олар өткенді біле тұра қаһармандандыру мен драмаландыру негізінде этностық өздік сананың тас түйіндей жұмылдыруын қамтамасыз етеді. Олардың шынайылығы оншалықты маңызды емес, аңыз осынау халықтың өкілі ретіндегі индивидтің бойындағы мақтанш сезімін оята алуымен, халықтың бірдейленуіне тамызық болуымен маңызды. Тектің бір екендігіне деген сенім этностарды айырушы аса маңызды белгілер қатарынан орын алады. Өке-шешеден туылмаған адамның болмағаны сияқты, түрлі ата-бабалардан тарамаған этнос та жоқ. Нақты ата маңызды емес, тектің бірлігіне деген жалпы сенім маңызды. Әрине, экзогамияның нәтижесінде этнос ішінде әрдайым араласулар болып тұрады. Бірақ алғашқы атамекен мен ұлы ата-бабалар жөніндегі аңызға негізделген этностық өздік сана маңыздырақ. Сондықтан да жалпыға бірдей тарихи тағдыр жөніндегі ұғым этностық бірдейленудің аса маңызды өлшемдерінің қатарына жатады деп білеміз.

Жалпы мақсат бірлігі де халықты жұмылдырудың факторы болып қызмет етеді. Ол, әрине, ішкі идеялық бірліксіз жүзеге аспайды. Барлық топтар мен азаматтардың ортақ келешегіне деген сенімі болуы керек. Сонда ғана олар біртұтас ұлт пен ұлыстың өкілдері болып шыға келеді. Мұның бәрі ішкі бірлікке негізделуі қажет. Ұлттық идея дегеніңіз осылардан туындауы ләзім.

Егер халықтың өздік санасы жоғары болса, онда этнос туған тілін сақтап қалуы үшін немесе оның жандануы үшін қолдан келгенінің бәрін істейді. Егер де өзіндік сана-сезім төмен болса, тіл оп-оңай ғана жойылып кетеді. Міне, бұл ретте этностық сана анықтаушы рөл ойнайды. Ол – этникалық бірдейлесудің аса маңызды және анықтаушы шарты. «Біз – олар» тәрізді дихотомиялық қатынастар жоқ жерде этнос туралы сөз қозғаудың өзі артық.

Діни сенім де ішкі эндогамияның мүмкіндіктерін молайта түсіп, этностың дербестігінің сақталуына қызмет етеді. Оның – топтастырарлық әлеуеті мығым. Дін бірлігі адамдарды біріктіруші негізгі идеялық белағаш болып табылады.

Л.Н.Гумилев жазғандай, этноэволюцияның жағдайы оның популяциялық-энергетикалық әлеуетіне де байланысты. Этнос энергиясының негізгі қайнар көзі мен бастауын «белгілі бір мақсатқа қаратылған әрекетке деген тоқтам салып болмайтын ішкі құлшыныс-ұмтылыс» ретінде түсінілетін пассионарлықтан алады [2]. Пассионарлықты күн немесе ғарыш энергиясы қуаттандырады-мыс. Кейбір халықтар аса белсенділікпен мәдени және әскери экспансияны бастап жібереді, кейбіреулердің пассионарлығы

жинақталған әлеуетін сақтап қалуға ғана жетеді, басқалары соншалықты енжар немесе босбелбеу болғандықтан, қол жеткізген этникалық бірлігін және жайғасқан жерлерін де сақтауға қабілетсіз. Гумилевтің пікірінше, пассионарлық гөндік деңгейден табылады-мыс. Мұнда оның генетикалық, тұқым қуалаушылық қасиетіне ден қойылған. Бұл теория әлі күнге дейін дәлелденбеген, оның есесіне қайшы келетін фактілер де табылған жоқ. Этностарды айыратын белгілердің негізгі бөлігі тұқым қуалаушылық жолмен қалыптаспайды, олар әлеуметтік сипатта үдерістер. Мұндай белгілер тікелей этникалық ортада дамиды. Сонымен бірге басқа ортаға қарағанда ыңғайлы да орайлы мүмкіндіктер жасалған төл этникалық ортада дами алатын кейбір генетикалық тұрғыдан анықталған белгілер бар. Бұл ретте сөз тұқым қуалаушылыққа бейімделген белгілер туралы болып отырғандығы белгілі. Тұлғаның тұратын аймағы этникалық тұрғыдан гомогендік болған сайын, оның этностық өздік санасының деңгейі жоғарылай береді де, бұл бейімділіктер барған сайын жарқын көріне түседі. Бұл тұжырым биологияның ең маңызды қағидаларының біріне, тұқым қуалаудың статикалық сипатына және оның қоршаған ортаға тәуелділігіне негізделеді. Әлеуметтік жүйелерде бұл тәуелділік одан да жоғары болады, өйткені генетикалық бейімділіктер әлеуметтік факторлардың қуатты қысымына байланысты амалда жойылып кетуі мүмкін. Этникалық өзіне тән ерекшеліктердің сақталуының механизмі нақ пассионарлық арқылы реттелінеді. Егер сыртқы қысым өте қуатты болса, этностың құрып кетуіне немесе оның әлсіреуіне қауіп төнеді. Ал орташа дәрежеде болған жағдайдағы ықпал этносты сақтап қалуға бағытталған этностық өздік сана мен пассионарлық белсенділікке дем береді. Одан кейін, егер сыртқы қысымның күші азаймаса, этнос жойылып кетуі мүмкін. Өйткені, ұзаққа созылатын қуатты сыртқы қысымдарға бірде-бір этнос төтеп бере алмайды. Халықтың шамадан тыс этникалық белсенділігі тиісті қарсылыққа тап болмаса, ол көрші этностарды басып-жаныштап жібереді. Қалыпты жағдайдағы этностың өздік санасы сын сағатта буырқанып шыға келеді. Этностың этникалық жағынан ең белсенді және патриоттық бөлігі «этникалық ядроны» немесе «этноорталықты» қалыптастырады. Сонымен бірге этнос ішінде басқа мәдениеттермен интеграциялық ұмтылысқа бейілдік танытатын тағы бір топ болады. Оның аты космополитизм. Ал патриоттық топтағылар әсіреинтеграцияны қаламайды. Туған елінің «әттеген-айына» таусыла өкінетін, халқының шырылдаған қызғыш құсы болып, дүние шіркіннің бетіне қарамай этностық тұтастықты сақтап қалу үшін күрес жолына түседі. Олар этностық болмысты жан-тәнімен сақтап қалуды қалайды. Яғни ассимиляцияға ұшырамаудың қамын жейді. Бұл бағыттағы әрекет, әрине, дамудың барлық түрлерінен де маңызды. Айта кету керек, халықтың рухы таңдаулы тұлғалардың болмысында жинақталып, олардың іс-қызметтері мен ой-сезімдерінде көрініс беріп жатады.

Этнос өте жағымсыз да қиын жағдайды бастан кешіре бастағанда, ол өзінің артық қорын өзінің тұтастығын сақтап қалу үшін жұмсайды. Егер резервтер жеткілікті болмаса, этникалықаралық ассимиляцияның нәтижесінде этнос құлдырауға бет алады.

Бір топтағы этностар өзіне ғана тән ерекшеліктерін сақтап қалуға тырысады, екінші топтағылар өздерінің тұрмыс-салты мен мәдениетін басқа халықтарға таратуға ұмтылады. Және, ақырында, реликтік этностар соншалықты пассивті болғандықтан, оқшауланған аймақтарда ғана сақталынып қалуға қабілеті жетеді. Кейде адамның этностық өздік санасы макроэтникалық, яғни мемлекеттік өздік санадан төмен болады. Егер этностарда мұндай адамдардың саны көбейсе, олардың генетикалық және мәдени ассимиляцияға түсу мүмкіндігі жоғары болады. Кейбір этностардың этностық өздік санасы соншалықты жоғарылап кеткендіктен, олар этникалық тұтастықты, бірбүтіндікті қолдауға артығымен жетіп, өздерінің этностарының кеңеюін қамтамасыз етіп, нәтижесінде сыртқы экспансияны жоспарлайтын болады. Мұның өзі іс жүзінде этностың нақ пассионарлық энергиясының көрінісі болып табылады. Түрлі этникалық құрылымдардың шекараларда шоғырлана өмір сүруіне, ішінара ассимиляцияға ұшырауына байланысты, экзогамияның және, маңыздысы, көршілерден этномәдени құндылықтарды қабылдаулардың нәтижесінде этностық өздік сананың деңгейі төмендеп кетуі мүмкін. Егер адамзаттың дамуы интеграцияның өсуімен байланысты болса, әрбір шағын этнос өзінің тәуелсіздігін шектеуге тиіс. Сонымен бірге оның азаттыққа деген ішкі ұмтылысы шарқ ұрады. Жалпы алғанда, этностың құрылымы өзгермелі болады, экзогамияның нәтижесінде оның генетикалық, тіпті мәдени құрылымы өзгерістерге ұшырауы мүмкін.

Қазіргі Батыс мәдениеті, негізінен, гедонистік сипаттас. Батыс адамдарына прагматизм-утилитаризм де тән. Олар тек сезім органдарының талаптарын, сенсорлық қажеттіліктерін және жеңсік түйсіктерін қанағаттандыра алатын жәйттер мен заттарды қалайды. Батыс елі осы күні тек қана көңіл көтеру ордасына айналып барады.

Материалдық байлықтар алдыңғы қатарлы индустриалдық және информациялық жағынан дамыған мемлекеттерде жинақталған. Алайда, техногендік өркендеу барлық жандарды материалдық игіліктермен қамтамасыз етуге қабілетті емес. Өндіріс пен тұтынудың шамадан тыс өсуі сән-салтанатты өмір сүріп, дәулет астамшылығының құлы болуға әкеліп соқтырады, мұның өзі ерте ме, кеш пе барлық Батыс елдерін, және, ең алдымен, АҚШ-ты құлдырауға әкеліп соқтырады; олардың халқы Шығыс елдерінің нәзік жанды және еңбекқор халықының бәсекелестігіне шыдас бере алмайды.

Дағдарыстан шығудың мүмкін болған қандай сценарийін ұсынуға болады? Бұл – адамдардың тұтынушылық деңгейі ақырындап табиғи-эволюциялық жолмен төмендетілгенде ғана іске асатын шаруа.

Жалпы алғанда, табиғи-географиялық факторлармен бір қатарда мемлекеттік немесе әкімдік-территориялық кедергілер (барьерлер) де жаңа этностардың пайда болуына мұрындық болады. Айта кету керек, мемлекет – этносты қалыптастырушы ең маңызды фактор. Мемлекет этностарды бөлшектеп тастап, оларды бір ұлтқа кіріктіре алады.

Басқа халықтармен араласпастан, Дүниежүзілік өркениеттен қол үзіп, белгілі бір географиялық-табиғи ареалда оқшаулана өмір сүріп жатқан жандар бар. Бұлар этностық мәдениеттің ерекше типі, тіптен айрықша және салыстырмалы түрде сирек кездесетін реликтік этносқа жатады: Солтүстіктің жергілікті халықтары, Полинезия мен Австралияның аборигендері, сондай-ақ Африканың ну ормандарында өмір сүріп жатқан кейбір тайпалар. Олар эндогамияға берік. Әйтсе де аз санды болғандықтан, өз алдына өнеркәсіп пен технологияны дамыта алмайды. Сан-салалы кәсіпкерлікті меңгерген емес. Тек томаға-тұйық, оқшауланып, өз дәстүрлерін берік ұстанып қана аман қалуына мүмкіншілігі бар. Алайда, бұл этнос уақыт өтісімен табиғи және әлеуметтік катаклизмдерге (сілкіністерге) шыдас бере алмайды. Сырттан болатын экспанцияны айтпағанның өзінде. Оның пластикалық (әрі тұрақтылық, әрі өзгермелі сипатымен үйлесімді өмір сүруі) тұрғыдан кемшін түсіп жатқан тұстары жетерлік. Ал биологиялық жағынан таза әрі жас есептелінеді. Әлеуметтік дағдарыстар мен сілкіністерге бой алдырмастан, таза экологиялық жағдайларда өмір сүруде. Егер ареалы өзгермесе, ғұмырының ұзаққа созылатыны кәдіксіз.

Адамдардың топтасқан тобы өздері сияқты басқалай қауымдардан айырмашылықтарын сезінгенде, топтың мүшелері экзогамияға қарағанда эндогамиялық некелесуге ден қойғанда, сондай-ақ ең маңыздысы – ішкі мәдени қатынастар сыртқы мәдени араласулар мен қатынастардан асып түсіп жатса, сонда ғана мұндай топ адамдардың этностық бірлігін құрайды деп айтуға болады. Бір территорияда өзіндік мәдениеті мен тіл ерекшеліктері көрініп, этностық өздік сана мен этностық тәндестіліктің нышандары бой көтере бастаған кезде (идентификация) этнос бекемделуі керек, содан соң ғана интеграция туралы ойлануға болады. Мұнда шеттен мәдени қабылдаулар мен экзогамияны шектейтін шаралар (оның ішінде заңнамалықтар да бар) көріледі. Жұтылып кетпеудің немесе мәдени ассимиляцияға ұшырамаудың қамы желінеді. Мұндайда барлық күш-қуат өзіндік рухани мұраны сақтауға шоғырландырылады, ең алдымен туған тілді орнықты ету үшін басқа тілдерден тілдік қабылдаулар шектелінеді.

Кешегі күні ата-бабалары қазақ болғандардың бүгіндері жастайынан тілі орыс тілінде шығып, сол тілде білім мен тәрбие алған миллиондап саналатын ұрпақтарының сырттағы елдердің, мысалы Ресей немесе Батыс

мәдениеттерінің өлшемдері мен қалыптарын ұстануға, солардың құндылықтарын тұтынуға әлдеқашан бет бұрғандығы жалпақ жұртқа мәлім. Мұның өзі аты ғана қазақтардың қазақ деп аталуы мен этностық идентификациялығы (бұл сөз қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «бірдейлестіру» деп алынған екен. Мен «тәндестірілу» деп аударғанды жөн санаймын) олардың қазіргі гибридік этностық кейшін өзгерте алмайды. Міне, сондықтан да этностық өздік сана мен жай ғана этностық идентификацияның арасына теңдік белгісін қойып қарастыруға болмайтынын оқырманның есіне сала кетпекшімін. Адамдардың бір-біріне бүйрегі бұрып тұруы үшін әуеле этникалық орта, ортақ құндылықтар және бірдейліктің болуы, сондай-ақ олардың түйсінілуі шарт. Мұның өзі этностық өздік сана деген сөз.

Өткені бар этнос қана этнос болып қала алады. Енді-енді аяққа тұрып келе жатқан этнос үшін, әсіресе праэтностық тарихты қастерлеуі (мысалы, қазақ үшін ежелгі түркілікті) – қажеттілік. Егер оның тіпті аңызға құрылған өткені де болмаса, халық ретінде жер бетінен өшіп кетуі мүмкін. Халықтың ортақ бабаларға деген сенімге ие болуы, олар осынау жерде өніп-өскен, бай мәдениеті жасалған деген ой-пікірдің қалыптасуына тамызық болар еді. Мұның өзі келешекке деген сенімді күшейтпесе, азайтпайтыны хақ. Ал сенім келешекке бастайды. Дәстүрлер – этностың мән-мағынасы, белдігі. Бұларды жоғалтып алса, этнос сол мезеттен бастап басқалармен араласудың нәтижесінде жойылып кетеді. Этностың мүшелері өздерін ұлы дәстүрдің мұрагерлері ғана емес, оның бөлшегі ретінде сезінгенде ғана осынау этностың іргетасы мекемделмек. Космополитизмнің толқыны шайып жібермеуі үшін этнос өзінің қайталанбас болмысын орнықты ете білуі керек. Сондықтан оның дәстүрлердің сақтаушысы болған аға ұрпаққа, әсіресе, көпті көрген көнекөздерге, ендеше өткеніне қарап бой түзеуі ләзім болады. Бұлардың бәрі дәстүрлі этнос өмірінде жүзеге асып жататын жәйттер. Ендігі жерде этностың идеялық, мәдени белағашын қалыптастыратын дәстүрлердің кешенді тұжырымдамасын жасау мына қазақ сияқты этносқа аса қажет.

Діни сенім мен діни бірлік те дәстүрлі этностың сақталуының тетігі саналады. Бірақ та оларды гедонистік этностар экспанция үшін де пайдаланады. Жалпы алғанда, олар мәдени экспанция жүргізудің, пассионарлығы аздау болған этностық қауымдарды басып алудың нәтижесінде жерін кеңейтіп, елдігін нығайтады. Дәстүрлі түрде қауымдасу және патриархалдық уклад амалда халықтың өзіндік болмысын сақтауда кәдеге асып, қажет болған кездер мен жағдайларда өзін-өзі ақтайды. Артқа, ата-бабаларымызға қарайлай өмір сүру қаншалықты әбестік болып саналса да – қазіргі жағдайда нақ осылайша өмір сүру арқылы ғана өзінің түп-тамырыңды жойылудан аман алып қаларсың. Дегенмен де уақыт өтісімен этностық құрылым нығая түскенде, бұл орайдағы басымдылықтың ауысуы – қажеттілік саналады.

Бұл ретте Джеймс Олдриждің «Герои пустынных горизонтов» атты романының бір кейіпкерінің (Гордон) аузына салған мына сөздеріне құлақ түрелік: ең далада адам баласы өзін әлдеқайда еркін сезінеді, өздері қаламағанша оларға мына біздің демократиямыз бен материалдық мәдениетімізді, тұрмыс салтымызды таңбауымыз керек. Олар бәрібір Батыс елдерімен жіті байланыста болып, техногендік мәдениеттің игіліктерін тез арада өз еркімен қабылдап алады, бірақ мұнысымен бақытты бола алар ма? екен [3]. Ал Эльстр: біздер адамды есінен адастырарлық, таңқаларлық заттарға қол жеткізгенімізге дейін-ақ бақытты едік, ендігі жерде бұл заттарға ие болғанымызбен бәрібір бақытты бола алмай жүргенімізді сезінудеміз деп тұжырымдайды.

Біз бірнеше ғасырларға созылған нұрын шашқан күніміздің ақырында өмір сүріп, ойлап, әрекеттеніп жүрген сияқтымыз. Өткен дәуірдің ұлылығын батып бара жатқан күннің шұғыласы әлі де болса сәулелендіріп тұр. Бұл нұр бірте-бірте өшіп барады ма, қалай? Және барған сайын қоюланып бара жатқан қараңғы-түнекте бұл ұлылықты ажырату мен сенімді бағыт-бағдарды іздеп табу қиынға соғуда. Біз бұл дәуірдің қорқынышты көлеңкелі және жан түршігерлік сұмдық түнін жақында ғана, кеңестік кезеңде өткергенбіз. Оның арғы жағынан, әрине, бізді қарсы алуға асыққан жаңа рухани мәдениеттің субъектісі ретінде көрінетін жаңа ұрпақ өсіп келеді. Бұл – қазақтардың өз тарихы мен мәдениетінен туындайтын өз жолы, өз парадигмасы – өзінің төл де шынайы, сондай-ақ жанашыр ұлттық мемлекеттілігінің нышандары. Осыған бағдар-бағыт алсақ игі. Біздерге, яғни бабалар дәстүрлерінің мұрагерлеріне рухани мәдениет пен прагматизмнің синтезденуі керек. Әрине, бұдан 100 жыл бұрын өмір сүрген қазақтар басқа да, өздерінің көптеген қайталанбас этностық ерекшеліктерінен айрылған қазіргі қазақтардың басқа сапада өмір сүріп жүргенін көруге болады.

Этностың әрі қарай дамуы үшін басқаша басымдықты таңдауға тура келеді. Яғни уақыт өтісімен этностық құрылым нығая түскенде, басымдылықтың ауысуы – қажеттілік саналады. Бұрынғы дәстүрлі мәдениеттегі үлкендерге қарап бой түзеу ұстанымын қайта қарап, ендігі жерде жасына қарамай, кімдер жақсы болса, солармен бірдейлесу басымдығына, әрине, ден қойған дұрыс. Мұның қажеттілігін тек жекеленген жандар ғана түйсінуі мүмкін. Бұл жерде санадағы серпіліс керек, сонда прогрессивтік пиғылдағы жандар саны көбейе бастайтын болады. Одан кейін даму бағытын тоқтатып та, қайтарып та болмайтын жағдай қалыптасады.

П.Сорокин бойынша, этнос өзінің дамуында екі фазадан өтеді: 1. Сезінушілік. Оны гедонистік-эмпирикалық деп атауға болады. Мұнда адамдардың назары ең алдымен эмпирикалық-сезімдік қажеттіктерін, тән жеңсіктерін қанағаттандыруға бағытталған; 2. Идеационалық. Мұнда рухани қажеттіліктер алдыңғы орынға шығады.

Батыс мәдениеті әрі прагматикалық-утилитарлық, әрі гедонистік сипаттас деп білеміз. Бұлардың екеуіне де – руханиятсыздық тән. Және де екеуінде де дүниеге деген таза материалистік көзқарас басым. Мұның өзі рухани мәдениет үшін қауіпті.

Прогрессивтік дамуды қажеттіктердің өсуі анықтайды. Айта кету керек, қажеттіктердің өсуіне көршілердің мәдениеті немесе табиғи стихиялардың әсер етуі мүмкін. Прагматикалық фаза ең алдымен қажеттіктердің және өндірістің қарқынды өсуімен сипатталады. Мұнда материалдық тиімділік пен пайда табу дамудың басты негізі болып есептелінеді. Экономикалық негізі болмаған көптеген дәстүрлер ұмытылып қала береді. Не тиімді болса, сол және практикалық пайда әкелген нәрсенің бәрі жақсыға жатқызылып, этикалық жағынан ақталады. Прагматикалық мәдениеті дамыған қоғамға кіру оп-оңай. Мысалы, кімде-кімнің АҚШ-тың заңнамалық және қоғамдық негіздерін мойындап, өзінің міндеттерін орындайтын болса, оның американдық болуы үшін жеткілікті. Сондықтан батыстық-прагматикалық өркениет өзінің құндылықтарын көршілеріне тарату есебінен өрісін кеңейтуде.

Прагматикалық қоғамның адамдары бүгінгімен ғана өмір сүреді. Олар өзі үшін ғана және бәрін қазіргі мезетте тұтынып өмір сүргісі келеді. Өткенін ұмытқан. Тек рационалдық-практикалық мақсатқа жетуді көздейді. Бұл мәдениеттің дамуы шексіз жалғаса беруі кәдік, өйткені пластикалық дегеннің қоры, Жер ресурстары және адамның биологиялық мүмкіншіліктері шектеулі ғой. Батыс елдерінде адамдар өндіргенінен көбірек тұтынуда. Мұның өзі тіпті несие-кредит алып өмір сүруге жетелей бастайды. Ал басқалары арамтамақтарға айналып ғұмырын жалғастыратын болады.

Этнос дамуының эмпирикалық сатысында қажеттіктер адамның ойы жетпес биікке көтеріледі, бірақ жаңадан қажеттіктер пайда бола береді. Тұрмыстық әл-ауқат жақсара түскенімен, қанағаттанбаушылық барған сайын белең алады. Өйткені, қажеттіліктер біріне соң бірі тоқтаусыз пайда бола береді. Несие беретін мекемелер саны өседі, қызмет ету саласы өркен жаяды, демалыс орындары, мейрамханалар-кафелер, сауықханалар, түнгі клубтар және т. б. етек жаяды. Батыстың адамдарына бәрі қазір керек, осы жерде қажет қой. Сән-салтанатты тұрмыс культі адамды дәулет астамшылдығының құлына айналдырмай қоймайды. Бара-бара қажеттіліктер мен тұтынушылық өндірілгеннен әлдеқайда асып түсіп жатады. Мұндай қайшылықтың себептері неде?

Прагматикалық этнос өмір сүрудің мәнін тек алға жылжу деп түсінеді. Ал гедонистік этностың өкілдері бүгінгісімен ғана өмір сүретіндіктен, болашақты ойлауға уақыты және көңіл-қошы жоқ.

Шығыстың дәстүрлі мәдениетіне келсек, мұнда дәстүрге байланысты нәрсенің баршасы қастерленеді. Өткеніне көп қарайлай береді. Сондықтан дәстүршілдер және консерваторлар үшін дәстүрлі этникалық және этикалық

құндылықтарды сақтап қалу маңызды. Ал релятивистер-технократтар да болашаққа қарай бет бұруы мүмкін, бірақ олардың берік рухани таянышы жоқ. Дәстүрлі мәдениет иегерлері амалда өзіне тәндікке ден қойып, бөгде жұрттан, шеттен алудан, қабылдаудан бойын аулақ салады. Сондықтан дәстүрлі мәдениет өте-мөте интраверттік сипатты. Оның бар ес-дерті өз мәдениетінің белағашын нығайтып, өздігін, өзіндік болмысын паш етуді қалайды.

Батыс және Шығыс этностары мен мәдениетерін осылайша бағалауды көптеген авторлар сынға алған. Мұны эмоциялық антипатия деп біледі. Қалай болғанда да, өзінің бастауын көне Грекия мен Рим мәдениеттерінен алған Батыстың даму үдерісі – бұл жұрттың баршасы жүруге тиіс бірден-бір жол емес, ол тарихи дамудың мүмкін болған жолдарының бір векторы ғана. Тарихтың барысын өзгерту ісі әрдайым адамның билігінде қала береді. Сондықтан да дүниежүзілік өркениеттің қазіргі дамуының сапасы мен сипатына қарап, осыдан басқа балама жол мен модель жоқ екен деп ойлау қате болар еді. Гумбольдт адам табиғатының өркендеуі үшін ситуациялардың сан алуандылығы қажет деп тегін айтпаған ғой [4]. Ол, ол ма, Бьюкенен Батыс баяғыда жоғалтып алған әлдебір мінезді ислам әлемінің сақтап қалғанын айтады: ол – бала сүю және өз өркениетін жалғастыру.

Этностың қартаю мен ыдырау бұғауынан құтылудың табиғи жолы – материалистік бастаудың өсуіне тоқтам салу және бар күш-жігерді руханиятқа шоғырландыру. Сорокиннің пікірінше, мәдениеттің жасампаздық мүмкіндіктері шексіз емес, олар сарқылады немесе өшіп қалады. Ол жасампаздықтан мақұрым мәдениетке де айналуы немесе өзгере барып жаңа түрге енуі мүмкін. Шпенглер мәдениеттің жаны өзінің әлеуетін сарқып барып өше бастайды деп тұжырады. Ал Тойнби этностық мәдениеттің құлдырауы оның шағын шығармашылық тобының жасампаздық күш-қуатынан айрылуына немесе оның жойылуына байланысты үдеріс деген қорытындыға келген. Алаш ардагерлерінің өздері де, сонымен қоса ұлттық сипаттас шығармашылық әлеуеттері кезінде жоқ боп, жойылып кетті ғой. Қазіргі жағдайымыз соның нәтижесі. Әлбетте, этностың жойылуының тереңде жатқан түп-тамырларына балта шабылудың шын себептерін тереңнен іздестіре түсуіміз керек болады.

Майда-уақ этностар макроэтностың деңгейіне дейін көтеріліп, бірнеше мыңжылдықтар бойы өмір сүріп, ақырында ірірек гедонистік мәдениеттердің ықпалына түсіп интеграцияланады және ыдырайды. Ірілеу этнос сандық жағынан артықшылығы болғандықтан, интеграциялық процестерден аман өтуі мүмкін, оған жоғарыдағы айтылған қауіп төнбейді. Этностар халықтардың дифференциясының нәтижесі, ал дифференцияция, мәлім болғанындай, әрдайым интеграцияны күшейтіп жібереді және этностар мәдени жағынан бір-бірінен қаншалықты алшақтап кетсе де, олардың арасындағы топтасу үдерістері жалғаса беретін болады. Мұның көптеген

себебі бар. Қарапайым мәдениеттерде әр отбасы натуралдық шаруашылығының болуына байланысты өзіне қажет нәрсенің бәрін өзі өндіреді. Ал қазіргі уақытта бір этностар қызмет көрсету саласында бейімділігін көрсетсе, басқалары ғылым мен өнер салаларында, үшіншілері өндірісте, төртіншілері бизнес немесе құрылыста іскерлігін танытады т. б. Демек, олардың баршасы бір-біріне өте қажет екен. Этностар арасында бой көтеріп бара жатқан толеранттылықтың утилитарлық себебін осымен түсіндіруге болады. Әрі жаппай коммуникациялық қатынаста және өзара тәуелділікте өмір сүрудеміз. Интеграция қажет-ақ. Бірақ өте-мөте жіті және жоғары деңгейдегі интеграция қауіпті. Өйткені, сыртқы және ішкі қысымдар интеграцияның бірқалыптылығын шектейтін шептерді шайқалтып жібере алуы мүмкін.

Бөтен мәдениетке тап болғанда адамдар алғашқыда таңдана, әрі барлай қарауы мүмкін. Мұнда алыс-алыс замандарда кез келген бөгде мәдениет адамдары қауіп төндіреді деп сезіктенген-тін. Бұл, әсіресе алғашқы қауымдарға тән еді. Осынау атавизм – жаңа ұрпаққа арғытектік белгілердің көрінуі қазіргі күнде де кездеседі. Бұрынғыдан қалған осынау қауіптену сезімдері біздің табиғатымызда бар. Дегенмен де адамзат мәдениеттердің сан алуандығымен, түрлі-түстілігінің сақталуымен ғана күшті. Жер де өзінің алуандығымен сақталынып тұр емес пе? Бәрін Батыстың өлшемімен өлшеуге бола қояр ма екен? Этникалық қоршауда өмір сүрген халық енжар және бейғамдығын танытып жүре беретін болса, көп нәрсесін, сонымен бірге тұрмысының тұрақтылығы мен пластикалық ырғағын жоғалтып алады. Егер дәстүрлі мәдениет прагматизм және гедонизммен үйлесімін тауып жатса құба-құп. Данилевскийдің шынайы жоғары мәдениеттің жүзеге келуі үшін түрлі этнографиялық материалдар қажет деген сөзінің терең мәні бар.

Американың мән-мағынасы оның практицизмі мен техногендік мәдениетінде көрінісін тапқан. Америка өзінің агрессивтілігімен, экспансиялық құлшынысымен сипатталады. Сонымен бірге оған әрі кәрі этностың ерекшеліктері де тән. Мысалы, ол өзінің тұтастығын жоғары деңгейде сақтауды қамтамасыз етуге тырысады. Өзінің азаматтарын жоғалтып алса, тиісті «жауабын» беруге асығады, болмашы ғана тұрақсыздыққа аландап, реакциясын білдіреді. Бұл ел прагматизмінің әлеуеті сарқылғанға дейін және прагматизмі мен гедонизмінің позитивті симбиозының нәтижесінде ең жақсы табыстарға қол жеткізе алады. Егер де эмигранттардың тұрақты ағыны болмағанда, АҚШ-тың ең кемелденген гедонистік мәдениеті әлдеқашан құлдырап кеткен болар еді.

Мемлекет басшыларының тәуекелге барып елді мәдени ассимиляцияға итермелеуі оянған ұлттық сана-сезімнің шарасынан асып-тасуына әкеліп соқтырады. Мәдени өзара әсерлесудің нәтижесінде гибридік мәдениет пайда болады, не болмаса жаппай (тоталдық) ассимиляцияның нәтижесінде екі

жақты өзара ассимиляцияға ұшырайды. Ал екі жақ тең түсіп жатқан жағдайда, олардың мәдениеттері императивтерін сақтап қалуы мүмкін.

Көптеген қарапайым этностар өздерінің ой-ниеттерінің тазалығымен тартымды. Немістер ұқыптылығымен, американдықтар практицизмімен, француздар сыпайылығымен көзге түседі. Көрші қонғандардың жақсы қасиеттерін ұнатамыз, тіптен соларды бойымызға сіңіруге тырысамыз. Кавказдықтардың сақилығы, өзбектердің еңбекқорлығы, басқалардың намысшылдығына әуестенеміз. Сондықтан да этникалық түрлі-түстілік ауадай қажеттілік. Оны жоюға ұмтылып, баршаны бірыңғайландырумен әуестену – күллі адамзатты тонаумен пара-пар.

Қазіргі Батыс адамы өзінің тәни жеңсіктерін қанағаттандыру үшін жанкештілікпен ұмтылуда. Солай бола тұрса да кейбіреулер қазірдің өзінде-ақ қажеттіктерді қанағаттандыра берудің ақыры немен аяқталатынын айқын сезінуде. Қазір көне Грекиядағы киниктер сияқты тұтынушылыққа қарсы наразылығын білдірген ресми емес бірлесулер пайда болуда. Бұлардың бірсыпырасы өркениет тудырған қолайлы тұрмыс игіліктерінің рахатын сезінсе, бәлкім, олардан бас тарта қоймас-ау. Өйткені, көпшіліктің өз нәпсісін тая алуы неғайбыл. Дегенмен де ХХ ғасырда экологиялық проблеманың туындауына, ресурстардың сарқылып бітуіне, өркениет тудырған дерттер мен әлеуметтік қайыршылықтың және психологиялық үйлесімсіздіктің етек алуына байланысты мәдениеттің құлдырауға бет алғаны, басшылардың ұлттық даму тұрғысындағы бағдарсыздығы, тояттаудың ашкөздікті одан ары күшейтуі, элитаның ішкі рухының ойрандалуы – осының бәрі ақылға сыймайтын тұтынушылыққа қарсы наразылықты өршітіп жіберді. Бұл күндері материалдық мәдениет жинақтаған әлеует пен қор ысырап болуда. Қажеттіктер мен қанағаттандырудың арасындағы меже лек-лек болып ақтарылған жойқын ағын судай сияқты ажырай түсуде. Адам баласы өзінің ынтықтығы мен сұқтанушылығын тежеуде әлсіз. Тұтынушылық культін жеңіп болмайтындығын түсінсе де өркениеттің игіліктерінен бас тартуға қабілеті жетпейді. Әсіресе, өмірге құштарлар өркениет игіліктерін барынша тұтынуға ден қойып, халықтың қанын соруға машықтанып алған. Олардың өздері ешнәрсені жасай да, сақтай да алмайды (аппарат пен банктегілер т. б.). Олар адам организміндегі қатерлі ісіктің жасушалары сияқты халықты да, жер ресурстарын да тонап барады. Тояттаған соң өздері де опат болады.

Егер прогрестің негізгі мақсаты мен міндеті ең көп санды адамдардың бақытты өмір сүруіне қол жеткізу болса, онда идеациондық мәдениетке өту шын мәніндегі прогресс болар еді. Мәселенки, Индия елінде мәдениеттің дәстүрлі сипатына қарамастан, онда прагматистік тенденция қарқын алып барады. Бірақ ең ежелгі рухани мәдениеттің түп-тамыры тереңде жатыр, ол әлі берік, ал Батыстың дамыған елдерімен салыстырғанда ол елдегі өмір сүруден қанағаттанушылықтың әлдеқайда қалыпты жағдайда екендігі белгілі. Бірақ экономикалық өсудің ең жоғары қарқындылығына қарамастан,

ол кедей елдердің бірі болып қалуда. Бұл орайда оны Голландиямен салыстырудың реті бардай. Ол экономикалық жағынан дамыған ел. Голландықтар ғылымның көптеген салалары бойынша 15 рет Нобель сыйлығын иеленіпті. Халқының саны – 16,6 млн. Бірақ олар жеңіскітерін қанағаттандыруға өте әуес. Амстердамның «қызыл шамды» көшелеріндегі тәнін сатушы қыздардың қызметіне ресми рұқсат берілген. Сонымен, осындай «қызмет» көрсететіндер бизнесі дамыған [5].

Руханияттылық адамды жануарлар дүниесінен айыратын шын мәніндегі бірден-бір ерекшелік. Оны ұстанып қана адамзат өзінің дамуында шынайы секіріс жасай алар еді. Өз тарихының ақырында римдіктер мұны, яғни нағыз ақиқатты айқын түсінгендей еді: өлетінін есіңнен шығарма (*memento mori*). Иә, әлсіздігімізді мойындататын – өлім ғана. Кейбір антропологтар адам баласы биологиялық тұрғыдан да эволюцияны бастан кешіруде. Аборигендер табиғи сұрыпталудың (таңдаудың) ықпалы астында өмір сүруде. Олар өркениеттік қоғамдастыққа қарағанда пластикалығырақ өмір сүруде деген қорытындыға келген. Оларда өркениетті этностардағы сияқты негативтік жайттер жоқ: тұрмыстың әсіре жоғары қарқыны, шектен шыққан тұтынушылық, стресстер – әбіржушілік, қалжырау, шаршап-шалдығу, генетикалық жүк мәселесі және пластикалықтың төмендеуі т. б.

Мемлекеттің әскери және материалдық күш-қуатын әп-сәтте жойып жіберуге болады, бірақ оның топ-топ адамдары және олардың бойы-болмысынан табылатын этностық мәдениет ерекшеліктері қалады емес пе? Оларды жою үшін көп пе, аз ба, әйтеуір уақыт керек қой. Табиғатта жоқ болмайтын, жойылмайтын нәрсенің өзі жоқ. Мысалы, қазақтың қаймағы бұзылмаған дәстүрлі мәдениетінің бірсыпырасын: салт-санасы, әдет-ғұрпы және т. б., сондай-ақ ғасырлар бойы жалғасқан шаруашылығы мен оның жүргізілу әдістерінің, ұлттық қайраткерлері мен тұлғаларының «көзін ағызып жіберу» үшін Кеңес үкіметіне, СОКП-ға айналасы 20 жылдай уақыт керек болды. Кеңестік кезең халқымыздың бай салт-дәстүрлері естен еріксіз өшіріліп, біржола ұмыт болып кете бастаған өліара уақыт еді. Соған қарамастан, элеуметтану ғылымының докторы, проф. М.Садықова «кейде Кеңес үкіметі ұлттық құндылықтарымызды тұншықтырды дейтін кереғар пікірлер айтылып жатады. Ал менің ойымша, Одақ құрамында болған 70 жыл бізге оң өзгерістерді көбірек әкелді. Біз тек тіл мәселесі жөнінен ұтылған сияқтымыз» деп қарап отыр [6]. Мұны қай ақылы айтқызды екен! Ол «профессордың» біздің этностық болмысымыз бен мәдениетіміздің (артефактілерімен қоса) алғау-далғау болып кеткендігімен шаруасы жоқ. Ойды бұл тәрізде сабақтау жұртқа қандай бағыт-бағдар сілтеп, ой салар екен.

Этностық мәдениетіміздің дамуының альтруистік кооперациясының аса жоғары деңгейде болғанын кім қаламайды? Өйткені, ол – адамдардың бір-біріне деген өзара тәуелділігі, ендеше өзара жәрдемдесуі мен өзара жауапкершілігі. Қазақ қоғамында этностық кооперацияға тұлғаның одан әрі

жан-жақты әлеуметтендірілуі арқылы қол жеткізілген. Мұның үшін отбасында балаға қатты көңіл бөлінген. Мұндай отбасында өскен бала келешекте өзінің ұрпақтарына қамқор бола білген. Руластар жөнінде де осыны айтуға болады. Осы тәріздес қоғамдық кооперациялық тұрмыс ішкі қажеттілік саналатын. Қызды жеті жерден тыю, тіпті күңі тарапынан да тыю осының мысалы бола алады. Демократия дегеніңіз нақ осындай қоғамда орнайды. Мұнда тіпті қатаң заңдардың керегі болмай қалады. Өйткені, этностық дәстүрден туындайтын тәртіп әрбір адамның болмысынан орын алған. Баршасы бір-біріне және өзінің мемлекетіне соншалықты тәуелді болғандықтан, әрбір индивидтің жат қылығы отандастары немесе руластары тарапынан табан аузында тыйып тасталынып отырған. Мұндай қоғамда сөйленген сөз, көрсетілген ұнамсыз қылық сол жерде қалып жатпай, бірден-ақ әуезе болып, олардан көпшілік құлақдар болатын-ды. Полиция бөліміне қажеттілік жоқ болатын-ды. Әрбір адам өзінің мүддесін қоғамдық қауымдастықтың мүддесімен сәйкестендіре әрекет ететін-ді. Бұл жәйт, әрине, қазіргі заманғы европалық гедонистік қоғамда да бар. Бірақ та онда альтруистік интеграцияның деңгейі күн өткен сайын төмендеп барады.

Мемлекет әруақытта да азаматтардың әл-ауқатының кепілі ретінде қызмет етеді. Ол адамдардың капиталын шектен тыс сарп етуіне жол бермеуі керек. Оның үстіне тұтыну – өндірістік өсудің ең маңызды қайнар көзі. Батыстық прагматикалық сипатта қоғамда экономикалық дамудың басты идеологиясы – Адам Смиттің теориясына негізделген еді. Ол бойынша, әрбір адам тек өзі үшін ғана өмір сүреді. Гедонистік қоғамда дамудың аттракттары өндірушілер емес, тұтынушылар болып табылады. Кәсіпкерлер өндірушілер көбейген сайын өздерінің клиенттерін жоғалтып аламыз деп алаңдайды екен. Мұндай қоғамда қажеттіктер экономикалық өсудің маңызды ресурстарына айналады. Баянды сұранысқа қол жеткізілмеген елде, экономика тұншығады. Сондықтан елдер, корпорациялар арасында өтім базар үшін бақталастық және күрес басталады. Гедонистік қоғамдағы ықпалды топтар тұтынушылықтың ең жоғары деңгейін қолдарында ұстап тұруды қамтамасыз етуге әрқашан дайын тұрады. Әрине, реттелетін экономика түрлі-түстіліктің төмендеуіне әкеліп соқтырмай қоймайды. Сондықтан да социалистік қоғамда товарлар мен қызмет көрсету салаларының, сондай-ақ мамандықтардың да спектрі өте төмен еді. Базар механизміне негізделген даму, сөзсіз, сан алуандықты, сонымен бірге жүйенің пластикалығын және тұрақтылығын нығайтады. Бірақ бәрі де мемлекетте этностық мәдениеттің қандай сипатының орныққандығына байланысты. Кез келген жаңалықты аталмыш мәдениет қабылдап, сіңіре бермейді. Реформа халықтың төл тарихы мен мәдениетімен қабысқан жағдайда ғана оң нәтижесін бермек. Сондықтан да қазақ қоғамы үшін монетаризм де, кейнсиандық та, марксизм де және т. б. «измдер» де бірден-бір дұрыс экономикалық модель болып есептелінеді деп ойлау қате болар еді.

Прагматистік мәдениетке монетаристік экономика, гедонистікке – кейнсиандық тура келер, бәлкім. Гедонизм орнықтырылса, ондай қоғамда этностылықтың сақталуна жағдай жасалына бермейді. Ол басқарудың барлық функцияларын мемлекеттің мойнына жүктеп қоя береді. Гедонистік қоғамда өмір сүру – құмарын қандыру деген сөз, ал оны қанағаттандыра алмаған адам өлер-өлмес күн кешіреді. Батыстың адамдары бәріне еңбегімен тапқанға дейін-ақ, тіпті несие алып болса да осы жерде және дәп қазір, дереу ие болғысы келеді. Бұл жерде мемлекет пен өндірушілер сұраныстың деңгейін сақтап қалу үшін оларға күні бұрын табыстарының есебінен болса да несие беруге дап-дайын тұрады. Алайда, гедонистік мәдениеттің ең басты проблемасы – қанағаттанарлықсыздың ең жоғары деңгейінің сақталып қалуында. Оның себептерінің бірін А.П.Назаретян түсіндірген сияқты: адамдар өз өмірінің сапасын басқалардың өмірімен салыстыру арқылы бағалайды [1]. Мұны ол «Айна эффектісі» деп атаған. Өнер туындылары гедонистік этнос адамының жанын да, тіпті санасын да селт еткізбейді. Ол қоғамдағы өнердің мақсаты адамның жанын емес, тәнін риза етуге бағышталған. Демек, өнер сенсорлық ләззат алу мақсатындағы функцияны атқарады. Ұрпақтарына ештеңені де қалдырмайды. Бәрін жалмап, жеп қояды. Қоғамның жаппай инфантилизациясы – жетілмеуі етек алады. Өйткені, тек қазіргісі маңызды, жылдам, тез арада болатыны керек, келешегі әлі жоқ, сондықтан ол маңызды емес. Адамдар балалар сияқты бүтінгісімен өмір сүреді. Гедонистік қоғамды ішінен жегі құрттай жеп, құртып жатқан жайт – күннен күнге өсіп бара жатқан қанағаттанбаушылық. Масыл болмасын деген оймен бала туу шектеледі. Өзі аз буыннан туылатын бала саны да аз болмақ. Бұл да қанағаттанғысыздықты азайтудың бір амалы. Гедонистік мәдениетте тез арада, дереу нәтиже беретін жоба ғана қаржыландырылады. Капиталды үнемдеу үшін іргелі зерттеулерге қаржы құйылмайды. Мұндай мәдениеттің құлдырамауы үшін прагматистік бағыт ұстану қажет. Батыс екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдары, міне осындай жолдан жүрген еді. Ал этнос үшін ең қауіптердің бірі – ұзаққа созылған тоқырау. Тоқырау кезеңі – бұл бейбіт өмір сүру ғана емес, өзін-өзі жұбату, дамудың жаңа жолын іздестіруге құлқы жоқтықтың белең алған кезеңі. Гедонистік-сезінушілікті күйттеу қоғамы ендігі жерде ұзаққа созылатын және құлдырау кезеңін бастан кешіруде.

Егер адамзаттың дамуы, жаһандануы интеграцияның үдемелі өсуімен байланысты болса, мұның өзі жан-жақты интеграцияланған және жіті топтасқан монолиттік (біртұтастық) қоғамдастыққа әкеліп, мына, біздерге, Орталық Азиядағы түркілерге жеке-даралық еркіндігімізден айрылып қалудың қаупін төндіреді. Иә, бір жағынан, бұл үдеріс бізді коэволюциялық топтасуымызға қарай жылжытады, екінші жағынан, әрбір этносқа азаттыққа деген ішкі ұмтылыс тән болғандықтан, осындай қайшылықты жағдайда әрбіріміз ештеңе де емес болып саналатын қоғамда өмір сүретін боламыз ба,

қалай? Сол себепті әрбір қозғалысымызда біз нені алдық, сонымен бірге нені жоғалтып алдық деген сауалды көлденең қоюымыз керек. Иә, дәп қазіргі уақыттағы эволюциямыздағы ең қауіптісі, орнын толдырып болмайтын өкініштісі де – ата-бабаларымыздың сан ғасырлар бойы тірнектеп жинаған асыл қасиеттерінен айрылып қалу.

Дегенмен де планетаның ресурстары оның барлық тұрғындарын материалдық жағынан қамтамасыз етуге жетпейді. Тіпті техногендік даму да негізінен барша жұрттың материалдық әл-ауқаттылығын қамтамасыз ете алмайды. Үдемелі дамып бара жатқан өндіріс пен тұтынушылық сауықты, сән-салтанатты өмір сүруге әкелмей қоймайды, мұның өзі ерте ме, кеш пе Батыс елдерін, бірінші кезекте АҚШ-ты аса ауыр салдарға алып келетіні ақиқат. Шынында да олардың халықтары салауатты, дені сау, руханияттылығы мығым Шығыс тұрғындарымен бәсекелестікте шыдас бере алмайды. Сондықтан капиталистік мырзалар тұтынушылыққа барынша құмартуымен алысты көре алмайтын саясатты ұстануда, оның есесіне тұтынушылардың бұл процеске қатысқаны үшін олардың «тұрмыс деңгейін» жоғарлатуымен төлемін бермек [7]. Адамдар экологиялық апатқа және рухани-әлеуметтік азғындауға апаратын өздерінің арынды құмарлығына тоқтам сала алмайтын жануарлар емес қой. Сол себепті қоғамға жұмсақтау етіп қысым жасалынуы керек, әсіресе, артықша, шектен шыққан материалдық қажеттіктерді қанағаттандыруды руханияттылықпен ауыстыруға позитивтік бет бұрыс қажет. Мұнда мемлекеттің рөлі өлшеусіз. Және де насихаттау жолын таңдаған жөн. Бұл, әрине, экономикалық жағынан төмендеп кетуге әкеліп соқтырмай қоймайды. Үдемелі даму – бұл әр уақытта тез өлу. Осыны жете түсіну керек. Мұның бәрін адамдардың бақытты өмір сүруі үшін төлемін беру деп түсіну керек. Иә, экономикалық дағдарыстарға бастайтын, өмірдің осы уақытқа дейін көз көріп, құлақ естімеген қарқынды ағымымен байланысты болған стресстерге – көңіл-күйдің төмендеуіне ұрындыратын мұндай экономикалық өрлеудің кімге керегі бар? Өмірді қарапайым да, табиғи жолмен құру қоғамның көптеген пролемаларын шешуде кәдеге асар еді. Мысалы, адамзаттың шамадан тыс ұлғайтылған қажеттіктерін қанағаттандырумен әлек болудың нәтижесінде үдеп бара жатқан экологиялық кризисті тоқтатуға болар еді. Қазіргі уақытта бүкіл дүние елдері қаншалықты табиғат ресурстарын тұтынса, АҚШ-тың бір өзі ғана соншалықты ресурстарды тұтынууда. Ал оның халқы Жердегі барлық халықтың 1/30 -ін құрайды. Тұтынушылықтың үдәмелі өсуімен байланысты қоршаған ортадағы мутагендік әсердің күрт күшеюі байқалуда, зиянды мутация жинақталуда, мұның өзі адам организмінің биологиялық резистенттілігін төмендетеді.

Мутагендік фондты қалай азайта аламыз?

Материалдық тұтынушылықты қаншалықты ауыздықтай алсақ, соншалықты гармоникалық өмірге жақындай түсеміз. Осыған көп нәрсе байланысты: тарихымыздың қысқа да жарқын жолы із-түзсіз тәмамдалады

ма, әлде өміріміздің шыңына қарай өрлеп, күтіп тұрған жаңа болашаққа бара аламыз ба?

А.Швейцер айтқан екен: өркениет екі міндетті шешу арқылы жасалынады, біріншіден, ақылдың табиғат күштерінен артықшылығын паш етіп, оларға үстемдігін жүргізуімен және екіншіден, жеңсіздік әуесқойлық-құмарлығын ауыздықтауымен. Әрине, әлдекімдердің ойлағанындай, табиғат күштеріне үстемдік жүргізуді материалдық прогреске жатқызуымыз мүмкін, бірақ ақыл-парасаттылықтың адами құмарлықтардан артықшылығын мойындай өмір сүру – бұл рухани жетістік. Керісінше болған жағдайда, адам құмарлықтың және дәулет астамшылдығының құлына айналып қалады. Адамның өзінің материалдық және сенсорлық қажеттіктерін қанағаттандыру үшін ғана өмір сүруі, шөліңкіреген кезде тұзды суды ішкенімен пара-пар: оны көп ішкен сайын, одан сайын шөліңкірей беретін болады. Бұдан бақыттырақ бола алмайды. Тайсаевтің дөп басып айтқанындай, американдық әйелдің банкетке шақырылмай қалғанынан тартқан азабы, біздің елдегі ананың баласын асырай алмай жүргенінен тартатын азабынан кем емес [9]. Н.П.Федоренко мен Н.Ф.Реймерс адамдық түрдің өмір сүруінің биологиялық потенциалы тек алдағы 30-40 мыңға ғана жетеді, деп есептейді [10]. Ал М. Лобзактың пікірінше, адам биологиялық мағынада шектен шыққан әсіремиымен қоса алғанда табиғаттың қателігі болып, оған өмір сүруге 20-50 ұрпақтың ғұмырындай ғана мерзім берілген-міс [11].

Кім біледі, адам баласы нанотехнология мен гендік инженерияны дамыту арқылы, бәлкім, бұл тығырықтан да шығудың жолын таба алар. Ол осы уақытқа дейін өмір сүріп келді ғой әйтеуір, ендігі жерде жай ғана өмір сүру үшін емес, лайықты өмір сүру үшін «күресуде».

Иә, қандай шара қолдан мейлің, саны азайған ұлт күндердің күнінде өздігінен құрып тынатыны белгілі. Ал сол ұлттың өкілі бола тұра, ұлттық болмысты ғана емес, адамзаттық ізгілікті де мансұқтаушылардың қатары көбейгенде де, әлгі ұлт өзінің санына қарамай-ақ жер бетіндегі тіршілігін тауысатынына көзінді жеткізгендейсің. Этностың өлімі демографияға ғана байланып тұрған жоқ. Ол азғындаудың жайылмауына тікелей қатысты. АҚШ-тың белгілі саясаткері, үш президенттің кеңесшісі, Конгресс кітапханасының директоры, Ел президенті боламын деп екі рет сайлауға түсіп, бірақ жолы болмаған, сонда да Батыстық өмір салтын зерттеуінен танбаған Патрик Дж. Бьюкенен «Батыстың өлімі» кітабында батыстағылардың - еуропалықтардың болашағына алаңдағанын білдіріп, олар алдағы екі ғасырда жер бетінен мүлде құрып бітпекші, деп жазған [12].

Гәп мынада екен: Біздер глобалдық дағдарыстар жағдайында өмір сүрудеміз. Жұртты дүрліктірген дағдарыстың себептерін адамзат табиғатынан және жалпы алғанда табиғаттың өзінен іздеуіміз керек. Егер таза табиғаттың өзін алатын болсақ, оның барлық элементтерінің әрқайсысы өзіне қажет, лайықты және дәлме-дәл шеңбер мен жерде әрекет етеді.

Арыстан аш қалғанда ғана «аң аулауға» шығады. Ал одан қашып құтылған бөкендер өш алу үшін өзінің үйірін жинамайды. Әрбір шегіртке қонатын бұтақ немесе шөп сабағын біледі. Демек, табиғат механизміндегі қатысушылардың әрекеттерін анықтайтын себептер тұрақты қалыпты жағдайда алдын ала жасалынған болады.

Адам – табиғаттың бірден-бір айнымалы (әркелкі) элементі. Ол жануарларда да, өсімдіктерде де, минералдарда да жоқ қызықты қасиетке ие, атап айтқанда, айналадағы қоршаған ортадан қалауын іздейді. Сондықтан оның тілектері ылғи да көбейе береді, мұның өзі, өз кезегінде, төңіректегі басқа жандардың талап-тілектерінің өсіп баруын тудырады. Сөйтіп, ол табиғи тепе-теңдікті бұзып, қоғамда дағдарысты туғызады. Бірақ соңғы кезеңдерге шейін бұған тосқауыл болған екі факторды атап өту керек. Біріншіден, адамның нәпсісі мен талап-тілегін шектейтін моральдық-діни жүйе. Мұның өзі адамның күн санап өсіп бара жатқан талап-тілектерінің деңгейіне сәйкестенетін жаңа айла-тәсілдерді ойлап табуға тура келіп, қоғамды біршама тұрақтандырған еді (шалдардың әрдейім жастарға көңілі толмай, өкпелі болып жүретіні тектен тек емес). Алайда адамзат дін мен моральмен қош айтысуда. Оның орнын тұтынушы қоғам басты. Бізге аузымызға қылғыта берсек болды, бәрі пайдалы.

Екінші фактор – дүние «дөңгелек» болып қалды. Батыстың бармаған жері қалмады. Бәрі бір-бірімен байланыстылықта өмір сүруде. Арзымаған наразылық Дүниедегі бүкіл жүйені дисбалансқа әкеліп соқтырып, мұның өзі экономикада ғана емес, мәдениетте, тұрмыста, тіпті тамақ ішіп-жеуде де көрінуде. Басқа елге бара қалсаң, айырмашылықтардың тек ауа райы мен архитектурада ғана екеніне куә боласың. Жоғарыда сөз болған факторлар біздің санамызды анықтайды. Әсіресе, талап-тілектің тоқтаусыз өсуімен байланысты тұтынушылыққа тоқтам жоқ. Адамның табиғаты сондай жаратылған. Сонымен бірге адамдар, халықтар бір-біріне тәуелділікте өмір сүруде. Жер шары кіп-кішкентай, өмір сүру үшін жарамды басқа планеталар әзірге ашылған жоқ. Сондықтан өзінде жоқ нәрсені көршісінен қалай болса да, берсе қолынан, бермесе жолынан немесе айырбастап та алуға ұмтылады. Ал егер өзінде барын басқалармен бөліссе қайтер еді? Ол үшін басқаны, жақыныңды «жақыным» деп білу керек. Абай айтқандай, адамды сүю керек. Басқаға, бір-бірімізге «ләззат объектісі» немесе жолыма бөгет болады-ау деп қарамауымыз керек. Өкінішке орай, біздің қарым-қатынастарымыз күннен күнге көріксіз болып барады. Мұның өзі алдыңғы-кейінгі тарихымызбен қалыптастырылғандығын жіті пайымдауымыз ләзім.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории: психология и футурология. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – С. 27.
2. Гумилев Л. Н. Конец и вновь начало. – М.: Айрис-пресс, 2003. – С. 48.

3. Д.М.Тайсаев. Эволюция. Этничность. Культура или На пути к построению постнеклассической теории этноса. с Издательство М. И. В. Котляровых (Полиграфсервис и Т). // 1888.net4money.ru
4. Ортега-и- Гассет Х. Восстание масс. – М.: ООО « Издательство АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2003. – С. 198.
5. Төлеуханқызы А. Нидерландтар // Егемен Қазақстан, 25 қазан 2011 ж.
6. Садықова М. Тілді білмеудің соңы // Қазақ әдебиеті. – 30-7. – 10. 2011 ж.
7. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного общества//Оборотная сторона зеркала. –М.: Республика, 1998.
8. Федоренко Н. П., Реймелс Н. Ф. Стратегия экоразвития // Взаимодействие общества и природы как глобальная проблема современности. – М.: Обнинск : ВНИИСИ, 1991.
9. Сімәділ Қ. Ұлттың өлімі мен өмірі. – Қазақ әдебиеті, 31 қыркүйек-7 қазан. – 10. 2011.

REZUME

S.ABUSHARIP (Turkistan) MODELS OF THE ETHNOS-EVOLUTION

The article deals with ethnic evolution and differentiates of the peoples.